

Հ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼԻ 1920 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԶԻՆ-
ՎԱԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ**

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
Ակադեմիայի 1948 թ. № 6 «Տեղեկագրից»

9(47.925)

87171

4-29

4-29 Yampuntygush, I.

Gefahrenpunkt 1990 pfl.

Биринчи урбанизация

Refutation

9(47.025) 21

ԱՅԻՐԱԿԱՆ Է 1961 թ.

9(47.025) 21

4-39

Հ. Կարապետյան

ԱՆԵՔԱՆԴՐՈՊՈՒՆ 1920 ԹՎԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ
ԱՊՍԱՍՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

A 33450

2777

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիայից հետո, հայ ժողովրդի ամենաոռերիմ թշնամի և դավաճան դաշնակցականները Հայաստանը անջատեցին ռեվոլյուցիոն Ռուսաստանից, երկիրը նախ հանձնեցին գերմանա-թուրքական դավթիկներին, իսկ հետո դաշն կնքեցին անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների հետ։ Նրանք մենշևիկների ու մուսավաթիստների հետ միասին ամբողջ Անդրկովկասը դարձրին արտաքին ինտերվենցիայի և բուրժուա-սպիտակգլադիոսական կոնտրեռեվոլյուցիայի համար պլացդարմ ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի։

1918—1920 թվականներին Հայաստանը «որրերի երկիր էր, —ասում է ընկ. Միկոյանը,—արցունքի երկիր, աղքատության ու վայրենի կամայականությունների երկիր»։ Աղքատությունն ու սովը, աշխատավորների հարստահարումն ու կեղեքումը, տեղորն ու հալածանքը, արտաքին և ներքին աղ-դամիջյան անընդհատ շարունակվող պատերազմներն ու ջարդերը, երկրի ամբողջ էկոնոմիկայի արագ փլուզումը՝ Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդին տանում էին դեպի ֆիզիկական կատարյալ բնաջնջում, դեպի կործանում։

Այդ տարիներին՝ չնայած դաժանությունը ճնշվում էին Հայաստանի բանավորների, զինավորների և աշխատավոր գյուղացիների կուլթիսները դաշնակիների տիրապետությունից և ունեւոր դասակարգների դեմ, սակայն այդ կուլթիսները երբեք չէին դադարում։ Ժողովրդի լայն խավերի ռեվոլյուցիոնացումը հետզհետե խորանում և լայն չափեր էր ընդունում։

Դաշնակիների դեմ մղվող պայքարում զորանում և ամրանում էր բոլշևիկների պարտիան, որը արդեն խոր արմատներ էր գցել մասսաների լայն շերտերի մեջ ամբողջ Հայաստանում։

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը քաջ դիմակացում էր, որ ինքը անխուսափելի կործանումից կարող էր փրկվել միայն ուսումնական ռեվոլյուցիոն մեծ ժողովրդի օգնությամբ, ուսման նա պայքարում էր վերականգնել նրա հետ իր եղբայրական դարավոր համագործակցությունն ու կապերը։ Իսկ այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր տառապել Անտանտի վասալ դաշնակիների տիրապետությունը։

Ահա թե ինչու Կարմիր Բանակի աննախընթաց հաղթանակները և նրա մուտքը Անդրկովկաս, ռեվոլյուցիոն պայքարի վճռական թափ հաղորդեցին Հայաստանի աշխատավորներին, որն իր ուժեղ արտահայտությունն ունեցավ մայիսիկյան մասսայական ցույցերի ժամանակ և նրանից հետո։



Մայիսմեկյան մարտական ցույցերը ամենուրեք անցան բոլշևիկյան լոգունգներով և ցույց տվին, որ բոլշևիկյան պարտիայի ազդեցությունը չտեսնված բարձրության էր հասել Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների լայն դանդաղածների մեջ:

«Մայիսմեկյան ցույցերի հաջողությունն ամենուրեք ակնհայտորեն ցույց տվեց,—ասվում է Երկրային Կոմիտեին ուղարկած Արմենկոմի զեկուցագրում,—թե որպիսի խոր արժանիք է ձգել կուսակցությունը լայն մասերների, այդ թվում նաև ղեկավարական մասերների մեջ, Նոյն էին տեղեր, որտեղ ազգաբնակչությունը և զորքը բացառապես մեր դրոշակի տակ էին հավաքվել (Ղարաքիլիսո, Սարիղամիշ)»¹

Այդ օրերին ավելի բացարձակ, ավելի մասսայաբար դրսևորվեց աշխատավորների վճռականությունն ու պատրաստակամությունը՝ պայքարելու դաշնակիցների տիրապետության դեմ:

Մայիսյան ցույցերը ապացուցեցին, որ դաշնակիցների տիրապետությունը խաբարված է, որ բանվորները, աշխատավոր գյուղացիները և ղեկավորները դաշնակցության նկատմամբ լցված են ատելությամբ և զնուծ են բոլշևիկների հետևից, իսկ օրվա բոլշևիկյան լոգունգները արտահայտում են աշխատավորների ցանկությունները: Եվ որ աշխատավորների հիմնական մասը պատրաստ է պայքարելու դաշնակիցների հակաժողովրդական տիրապետությունը տապալելու և սովետական կարգեր հաստատելու համար: Ակներև էր, որ ապստամբության տրամադրությունը համակել էր մասսաներին:

Այո, բոլորը կատարյալ շփոթություն էր առաջացրել դաշնակիցների և մյուս կոնտրոկոնտրոն պարտիաների շարքերում: Այդ հաստատում են հենց իրենք՝ դաշնակցականները. «Հայաստանի բոլոր կողմերից համոզող հեռագրերը խռովությունների և ապստամբությունների մասին,—խոստովանում է դաշնակ Վրացյանը,—... շփոթեցրին Երևանի ղեկավար շրջանները: Ակներև էր, որ կառավարական մեքենան պատրաստ չէր ընկնել հրդեհը մարելու»²

Մայիսյան առաջին օրերի այդ խռնակից ուշքի գալով, կոնտրոկոնտրոկցիան դաշնակիցների գլխավորությամբ սկսում է ուժերի մոբիլիզացումը հրդեհի Հայաստանի ուկուցիոն աշխատավորների: Ստախանյան կարերի տարբերությունում է «բյուրո» կառավարությունը, որը գլխավորվում էր դաշնակ Հ. Օհանջանյանի կողմից, նրան տրվում են արտակարգ լիազորություններ: Պառլամենտը արձակվում է և երկրում ստեղծվում է դաշնակիցների այսպես կոչված «Արևելյան բյուրոյի» գլխատնտեսան: Հայաստանում հայտարարվում է ռազմական դրություն, կազմակերպվում են արտակարգ դատարաններ, հատուկ լիազորներ են ուղարկվում գավառները՝ տեղերում ժողովրդական ելույթները ճնշելու համար: Դաշնակներն սկսում են կազմակերպել կամավորական խմբեր՝ Ալեքսանդրոպոլ ուղարկելու համար: Եվ որովհետև թշնամին այստեղից էր սպասում առաջին հարվածը, ուստի նա նպատակ է դնում սկզբից ևեթ խեղդել Ալեքսանդրոպոլի ապստամբական ուժերը:

¹ ՀԿ(Բ)Պ ԿԿ-ին կից ՊՄ, ֆ. 30, գ. 7, էջ 48—49:

² Ս. Վրացյան, — Հայաստանի հաղթանակությունը, Փարիզ, 1928 թթ, էջ 359—360:

Իրադրութեան այսպիսի լարված պայմաններում Արմենկոմի սխալը մեր կարծիքով եղավ այն, որ նա ժամանակին ախտով զործողութուններէ չղիմեց և չստեղծեց ռազմական կենտրոն:

Մայիսմեկյան ցույցերը ավելի լարված քաղաքական մթնոլորտում ընթացան Ալեքսանդրոպոլում: Բոլշեկյան զորոշների տակ ցույցին մասնակցող մի ջրանի հազար աշխատավորներ և զինվորներ բուռն համակրանք արտահայտեցին դեպի բոլշեկիները՝ պարտիան: Այստեղ մասսաները ցայտուն կերպով զբսկորեցին իրենց ցանկութունը և պատրաստակամութունը՝ երկրում սովետական իշխանութուն հաստատելու մասին: Դաշնակները ցույցերի ժամանակ կատարյալ պարտութուն կրեցին, ցույցի ղեկավարութունը ամբողջովին բոլշեկիները իրենց ձեռքը վերցրին և այդ բոլորը դաշնակներին սարսափեցնում էր:

Ուսուցչին մասսաների կազմակերպվածութունը թուլացնելու և նրա ուժերի արագ համախմբումը կասեցնելու նպատակով դաշնակցականները որոշում են դիմատեղ շարժումը՝ մեկուսացնելով նրա ղեկավարներին: Քաղաքային իշխանութունը որոշում է մայիսի 2-ի գիշերը ձերբակալել քաղաքի ահուրի կոմունիստներին, սակայն այդ ծրագիրը ձախողվում է, կոմունիստները՝ խուսափելով ձերբակալութուններից, կենտրոնանում են երկաթուղային կայարանում, որտեղ նրանք իրենց ապահով էին զգում:

Դաշնակները փորձում են ձերբակալել «վարդան զորավար» զբաղադնացքի հրամանատար կապիտան Մուսայելյանին, որը զբաղապատի անձնակազմի գլուխն անցած, Ալեքսանդրոպոլի բոլշեկյան կազմակերպութան հետ միասին պայքարում էր դաշնակների դեմ:

ՌՍՖՍՌ Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչութան ինֆորմացիոն բյուրոնոսում սպազրված մի ղեկուցման մեջ այդ մասին ասված է.

«Մի խումբ միլիցիոններ, թվով հինգի, մտան զբաղապատ գնացքը, պահանջելով գնացքի պետ կապիտան Մուսայելյանից հետևել իրենց՝ միլիցիայի շտաբը՝ բայց նա մերժեց սպառնալով նրանց՝ ռմբակոծել քաղաքը... և նրանք իրենց կաշվից վախենալով, առանց միջադեպի հեռացան...»

Վերոհիշյալ անձինք կրկին անգամ փորձեցին ձերբակալել կապիտան Մուսայելյանին, սակայն ապարդյունը:¹

Այդ անհաջողման մասին ավելի ուշագրավ տողեր է գրել ինքը՝ Մուսայելյանը, Երևանի բանտից ՌԿ(Բ)Պ Երկրային Կոմիտեին ուղարկած ղեկուցագրում: Այդ ղեկուցագրից պարզվում է, որ դաշնակցական կառավարութան դժբախտները մայիսի 1-ից հետո խիստ կերպով հետապնդում էին Ալեքսանդրոպոլի բոլշեկյան կազմակերպութան ահուրի անդամներին և այդ թվում իրեն՝ Մուսայելյանին՝ նրանց կախաժյուրի չնպատակով: Երևանի կառավարութունը կարգադրում է կապիտան Մուսայելյանին զբաղապատ գնացքով ներկայանալ Երևան, նրան կախաժյուրի և զբաղապատ խելու նպատակով: Մուսայելյանը մերժում է առաջարկը: Դաշնակները որոշում են Մուսայելյանին վերացնել մեջտեղից, պայթեցնել զբաղապատը, սակայն նրանց այս մտադրութունն էլ ձախողվում է:²

¹ ՀԿ(Բ)Պ ԿԿ-ին կից ՊԱ, ֆ. 30, գ. 6, էջ 15—19.

² Նույն տեղում, էջ 123—129.

Հիշված զեկուցագրում Մուսայելյանը գրում է, որ սկսված տեղորի հետևանքով ակտիվ բոլշևիկները ապաստան էին գտել կայսրանում: Բանվորները նկատմամբ դաշնականների կողմից կիրառվող հալածանքները և սանձարձակութունները ստեղծել էին լարված դրություն:

«Երկաթուղագծում բանվորների վերաբերմամբ,—գրում է Մուսայելյանը,—դաշնականների կողմից տեղի էին ունենում կամայականություններ, անկարգություններ և սանձարձակութուններ: Բանվորների և ղեկավորների ղեկավարությունը հետզհետե աճում էր: Այդ կացությունը երկար տևել չէր կարող»:¹

Մայիսի 2-ից սկսած երկաթուղային կայարանի սահմաններում դաշնականները փաստորեն զրկվել էին իշխանությունից: Այստեղ նրանք քիչ էին երևում: Զրահապատ գնացքը խիստ կերպով պաշտպանվում էր դնացքի անձնակազմի և բանվորների կողմից:

Մուսայելյանի կարգադրությամբ Ղամարուլեյ գրահավորված պլատֆորմով Ալեքսանդրոպոլ է մեկնում «Վարդան զորավար» գրահազնացքի անձնակազմի մնացած մասն էլ:

Այսպիսով, Մուսայելյանը իր բոլոր ուժերը կենտրոնացնում է Ալեքսանդրոպոլում և նախապատրաստվում է ապստամբությանը օգնելու:

«Վարդան զորավար» գրահազնացքը փաստորեն դառնում է ըմբոստացած բանվորների և ղեկավորների շտաբը, որի շուրջն են համախմբվում Ալեքսանդրոպոլի ռևոլյուցիոն ուժերը և սպասում ակտիվ գործողությունների ադդանշանի: Քաղաքի կայազորի ղեկավորներն էլ սերտ կապ են պահպանում գրահազնացքի հետ և ապստամբության նախապատրաստման հրահանգներ ստանում նրանից:

Մուսայելյանը իր հիշված զեկուցագրում ասում է.

«Հետևյալ օրը (խոսքը մայիսի 2-ի մասին է—Հ.Կ.) կայազորի բոլոր մասերը սկսեցին ինձ պատվիրակներ ուղարկել: Ես մեծ ոգևորությունով ձեռնամուկ եկա նրանց կազմակերպելու և մի քանի օրվա ընթացքում հաջողեցին կառարելապես կարգապահ մի Կարմիր Բանակ կազմակերպել»:²

Ապստամբությունը Ալեքսանդրոպոլում արագորեն հասունանում և անխուսափելի էր դառնում: Դաշնականները ուղղում են կասեցնել ռևոլյուցիոն ուժերի արագ կազմակերպումը, և որովհետև չեն կարողանում այդ անել, ուստի զիջում են խորամանկությունների և պրովոկացիաների: Փորձում են կտրել մասսաներից ղեկավարներին, մասնավորապես Մուսայելյանին:

Կառավարությունը ներկայացուցիչներ է ուղարկում Մուսայելյանի մոտ նրան համոզելու, որ նա հեռանա ռևոլյուցիոն մասսաներից, բոլշևիկյան պարտիայից: Այս փորձերն էլ անցնում են անպարտելու: Նույնպիսի փորձ են անում դաշնականները Մուսայելյանի նկատմամբ նաև իշխանությունը գրավելու օրը՝ մայիսի 10-ին, այս անգամ էլ դաշնականները կտրուկ մերժում են ստանում:

Դաշնականների նողկալի քաղաքականությունը չէր սահմանափակվում ապստամբության զեկավարությունը գլխատելու ծրագրով: Համոզվելով այն

¹ ՀԿ(Բ)Պ ԿԿ-ի ԿԵԳ ՊԱ, ֆ. 30, դ. 6, էջ 122—129:

² Նույն տեղում:

բանում, որ չեն կարող բացարձակ կռվի դուրս գալ բանվորների, զինվորների և մյուս աշխատավորների դեմ, դաշնակները փորձում են պրովոկացիայի միջոցով քայքայել ռեուլացիոն ուժը: Այդ նպատակով կազմակերպում են պետական պահեստների թալան, մթերքները բաժանում են սպիկուլանտներին և դաշնակ թալիթփուկներին: Ամերիկյան Կոմիտեն դադարեցնում է իր գործունեությունը և որոշում է հեռանալ Ալեքսանդրոպոլից, և այն: Այս բոլորը արվում էր այն նպատակով, որպեսզի զժողովուրդն սերմանվի քաղաքի աշխատավորության մեջ, խուճապ առաջանա և այդ վերաբերվի բոլշևիկներին և ռեուլացիոն մասսաներին հանդեպ կառավարության բռնած դիրքին: Սրելով պարենային ծանր դրությունը՝ դաշնակները ցանկանում էին այն օգտագործել հասունացող ապստամբության դեմ:

Հաշվի առնելով դաշնակների ձեռնարկած տեռորիստական և պրովոկացիոն միջոցառումները ընդդեմ ռեուլացիոն բանվորների և գյուղացիների, ընդդեմ բոլշևիկյան կաղմակերպության և զրահագնացքի անձնակազմի, անձամբ Մուսայեյլյանի, դրահագնացքի հրամանատարությունը և բոլշևիկյան կաղմակերպության զեկավարությունը մայիսի 2-ից իրենց ուժերը կենտրոնացնում են և համարում պատերազմական դրության մեջ:

Այդ մասին կապիտան Մուսայեյլյանը իր վերևում հիշված զեկուցագրում գրում է.

«Ես այդ բոլորի մասին նախազգուշացված լինելով, արտակարգ պատերազմական միջոցներ ձեռք առա և դեպքերի ընթացքով իսկ դաշնակ կառավարության հանդեպ կանգնեցի պատերազմական դրություն վրա»¹

Մայիսի 4-ից սկսած երկաթուղային կայարանը և նրա շրջակայքը փաստորեն կոմունիստների ձեռքումն էր: Գաղաքի ամբողջ կայազորը, բացի սպայական կազմի բոլոր մասից, կողմնորոշվել էր դեպի ապստամբությունը:

Կայազորի զինվորներին ռեուլացիոն արամադրությունների և Սովետական իշխանության համար պայքարելու նրանց պատրաստականության մասին խոստովանում էր ինքը՝ թշնամին: Ալեքսանդրոպոլ ուղարկված կառավարական «հատուկ հանձնաժողովի» անդամ գնդապետ Ա. Շահմազյանը, ապստամբությունից մի քանի օր հետո «Հառաջի» թղթակցին հետևյալն է հաղորդել:

«Մայիսի 8-ին զնացինք Բերդ, այնտեղ էին զրահապատ զնացքից եկած զինվորա-հեղափոխական կոմիտեի անդամներից շատերը: Զուգեցինք ճառեր խոսել, միտինգի բնավորություն չտալու համար, այլ երկու խմբի բաժանված՝ մի կողմը ես, մյուս կողմը Մասունին, խոսեցնել էինք ուղղում զինվորներին:—Ոչ մի պատասխան չենք տալու ձեր հարցերին, քանի դեռ մնում է ներկա կառավարությունը: Երկու տարի է մենք պահանջներ ենք ներկայացնում շարունակ և այդքան ժամանակամիջոցում մեր պահանջներին ոչ մեկը չի բավարարված: Մենք ձեզ չենք ուղղում լսել, մենք ուղղում ենք լսել մեր զինվոր ընկերներին: Այդ աղաղակից հետո մի զինվոր բարձրացավ մի բարձր

1 ՀՀ(Բ) Գ Կ ԳՄ, ֆ. 30, գ. 6, էջ 122—129:

տեղ և սկսեց խոսել: Այդ խառնակ խոսակցութիւնը մի վայրկյանում միտինգի վերածվեց: Նկատելի էր խիստ կարգապահութիւնը: Խոսողը զրկատեց բոլորից սպասվող բոլոր բարեքները և այդ բոլորի մէջ նրանից սպասվող համաշխարհային խաղաղութիւնը:— Մենք կարող ենք խաղաղութիւն բերել բոլորին, ինչպես և հայ ժողովրդին: Այդ խոսքերի վրա՝ կեցցե՛ք Սովետական Իշխանութիւնը, կորչի դաշնակցութիւնը— աղաղակը թնդացրեց օդը...»¹

Այսպիսով, բանակի զինվորները պատրաստ էին կռիւ դաշնակիւնների դէմ հանուն սովետական կարգերի:

Ապստամբութեան կողմն էր նաև քաղաքի միլիցիայի կազմը, որը մայիսի 9-ին պատրաստակամութիւն հայտնեց իր ուժերը ամբողջովին դնելու Ռազմա-ռևոլուցիոն Կոմիտեի տրամադրութեան տակ:

Բանվորները սկսում են զինվել: Կազմակերպվում է բանվորական դվարդիս:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ կոմունիստների դրոշի տակ էր Ալեքսանդրոպոլի ողջ բանվորութիւնը, քաղաքի ամբողջ կայազորը՝ իր հրամանատար զենեքայ Ռաչատուրովի հետ միասին: Կայազորի ավանգարդում էին հեծյալ զնդերը իրենց հրամանատարական կազմով, որոնց ներկայացուցիչները արդեն իրենց հավատարմութիւնն էին հայտնել առաջին իսկ պահանջի դեպքում կրճելով պաշտպանել Սովետական Իշխանութիւնը: Մայիսի 6-ին քաղաքի և նրա շրջակայքի հսկողութիւնը հեծնզորը իրենց ձեռքն էին վերցրել:

Քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերը արձագանք են գտնում շրջապատի գյուղերում, ամենից առաջ Քավթառուի շրջանում, որտեղ ախառավորները, հետեւելով բանվորներին և զինվորներին, կոմունիստների ղեկավարութեամբ, նախապատրաստվում էին զարգացող դեպքերը կազմ ու պատրաստ դիմավորելու համար:

Հաշվի առնելով այս բոլորը, Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպութեան ղեկավարութիւնը և զրահապատի ղեկավարութիւնը որոշում են դրավել իշխանութիւնը: Նրանք այն կարծիքին էին, որ իշխանութեան զրավման համար անհրաժեշտ նախապայմաններ արդեն կան, միայն բացակայում է Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կենտրոնի՝ Արմենկոմի սանկցիան: Մայիսի 3-ին, 5-ին և 6-ին Արմենկոմին ուղարկված նամակներով Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպութիւնը ապստամբութեան սանկցիա է պահանջում:

Արմենկոմը սանկցիա չի տալիս: Իր այդ դիրքը նա պատճառաբանում է նրանով, որ ալեքսանդրոպոլիները պատրաստ չեն իշխանութիւնը գրավելու և այն իրենց ձեռքում պահելու, ինչպես նաև նրանով, որ Հայաստանի մյուս շրջաններին ելույթների հետ չհամաձայնեցված գործողութիւններին հետեւանքով անխուսափելիորեն ուժերը կշլատան:

Առարկելով Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպութեան կոմիտեի հավաստիացումներին, Արմենկոմը Նրկբային Կոմիտեին ուղարկած իր զեկուցագրում ասում է.

«...Մենք հավատացած էինք, որ այդ բոլորը չափազանցված է...

¹ «Հռոմաշ», 1920 թ. մայիս, № 105:

Դեռ ավելին, մենք հավատացած էինք, որ նրանց (ալեքսանդրոպոլ-ցիներին—Հ.Կ.) հաջողությունը չի կարող կայուն լինել, որ անհրա-ժեշտ է ամենուրեք համաձայնեցնել մեր գործողությունները, քանի որ անշատ ելույթները փոշիացման և պարտության կհասցնեն, որ անհրաժեշտ է բոլոր շրջանների հետ կապ հաստատել և այլն»¹

Այնուհետև՝ հաշվի առնելով Ղազախի (Իշկանի) Սովետական Ազգեր-ջանին սահմանամերձ լինելու հանգամանքը և Կարմիր Բանակի կողմից սպասվող օգնության անհրաժեշտությունը, Արմենկոմը որոշել էր, որ ապստամբություն սկսելու ազդանշան տվողը լինի Ղազախը։

Կասկածից դուրս է, որ ապստամբության արագ և վերջնական հաղ-թանակը Հայաստանում, պահանջում էր, եթե ոչ ամբողջ, գոնե հիմնական շրջանների ապստամբական ուժերի գործողությունների միասնություն, որն ստեղծելու համար Արմենկոմը ժամանակին չցուցաբերեց պահանջվե-լիք օպերատիվություն և ձեռնբերություն։ Նա դանդաղեց ապստամբա-կան գործողությունների ղեկավարման նախաձեռնությունը իր ձեռքը վերցնելու գործում։ Արմենկոմը մինչև մայիսի 6—7-ը փաստորեն վարան-ման մեջ էր և վճռական քայլեր չէր անում ապստամբության նախապատ-րաստումը գլխավորելու համար։

Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպության պահանջով և նրա ճնշման տակ, մայիսի 6-ին Արմենկոմը Ալեքսանդրոպոլ է ուղարկում իր ներկայացու-ցիչներին, լայն լրագրություններ տալով նրանց և պարտավորեցնելով, «որ եթե չի կարելի կասեցնել ապստամբությունը, որ անհրաժեշտորեն պետք էր անել, ապա միաժամանակ կապվել Ղարաքիլիսայի շրջանների, Չեզոք գոտու և հարակից շրջանների հետ»²

Ահա այս գերեզմաններով Արմենկոմի ներկայացուցիչները մասնակե-ցում են Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպության ակտիվի մայիսի 7-ի նիս-տին, որտեղ բաղժանկամանորեն ճնշության է առնվում ստեղծված դրու-թյունը, իշխանության գրավման հետ կապված դժվարությունները և որո-շում են սկսել ապստամբությունը՝ Նիստին մասնակցում էին նաև Կարսից՝ Ղ. Ղուկասյանը, Սարիղամիշից՝ Ա. Ճուղուրյանը և ուրիշները, որոնք գի-րեկտիվ են ստանում՝ ապստամբության համար անմիջական ձեռնարկում-ներ ղեկավարելու մասին։ Կազմվում է Հայաստանի ռազմա-ակտիվիստների կոմիտե, նշվում է նաև Դիրիջանի և Կարսի ռազմա-ակտիվիստների կոմիտեների կազմը։ Առանձնացվում է կառավարության կազմ, կատարվում են մի քանի աշխատողների նշանակումներ պատասխանատու պոստերում, մշակվում է գործողությունների պլան, ըստ որի պետք է ապստամբին նաև Կարսը, Սարիղամիշը, Լոռին և Ղազախը, Ռազմա-ակտիվիստների կոմիտեի հատուկ հրահանգից հետո։

Այսպես, Ալեքսանդրոպոլում կազմված Հայաստանի Ռազմա-ակտիվի-ստների կոմիտեն մայիսյան ապստամբության նախաձեռնությունը և ղեկա-վարությունը իր ձեռքն է վերցնում։

Մինչև մայիսի 10-ը, ապստամբության օրը, Ալեքսանդրոպոլում փաս-տորեն ստեղծվել էր երկիրն իշխանությունը՝ Իշխանությունը դեռևս լրիվ չափով

¹ ՀԿ(բ)Պ ԿԿ.Ին կից ՊԱ, Ֆ. 30, գ. 7, էջ 50:

² Նույնը, էջ 52:

ապստամբների ձեռքում չէր գտնվում: Չնայած դաշնակիները մայիսի 5-ից արդեն դադարել էին դրուժյան տերը լինելուց, բայց քաղաքում դեռ դաշնակիների պետական մարմինները իրենց գոյությունը պահպանում էին:

Մայիսի 3-ին դաշնակցական կառավարությունը առաջարկում է Մուսսայելյանին՝ զրահապատվել ներկայանալ Երևան, «մի ինչ որ օպերացիայի համար», բայց Մուսայելյանը կտրականապես հրաժարվում է ասելով, թե նա կառավարությունը չի ենթարկվում:¹

Մայիսի 6-ին ենթասպա Եվանգուլովի Ալեքսանդրոպոլ մեկնելուց հետո, գեներալ Շելիովսկիովը նրան առաջարկում է անմիջապես վերադառնալ ռազմաճակատ, այսինքն՝ Ղամարլու: Այդ առաջարկին Եվանգուլովը պատասխանում է, թե «Ալեքսանդրոպոլ է եկել Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության հրամանով: Ալեքսանդրոպոլում կարգ հաստատելուց հետո անմիջապես կմեկնի ռազմաճակատ»:²

Ղամարլույում կանգնած «Ազատամարտ» զրահապատի հրամանատարին Մուսայելյանի կողմից արված առաջարկությունը՝ ապստամբությանը միանալու մասին, նույն հրամանատարի կողմից մերժվում է: Վերջինս այդ մասին հայտնում է կառավարությանը, որից հետո զրահապատի անձնակազմի մեջ լարված դրություն է ստեղծվում: Չնայած զրահապատի հրամանատարության այս դիրքին, նրա անձնակազմը հիմնականում ապստամբ «Վարդան գորավարի» կողմն էր: Հաջվել առնելով «Ազատամարտ» զրահապատի անձնակազմի տրամադրությունները, որի վրա բռնկիկները մեծ ազդեցություն ունեին, կառավարությունը որոշում է կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել զրահապատի անձնակազմի դեմ, եթե վերջինս ակտիվ գործողությունների դիրքի, կանգ չառնելով այդ անձնակազմի ոչնչացման առաջ, եթե այդ անհրաժեշտ լինի:³

Մայիսի 8-ին դաշնակցականները Ալեքսանդրոպոլում կազմակերպում են միտինգ և հավաքված առևտրականներին, շոփինստական ու մառդերիստական տարրերին հրահրում են հարձակում գործելու երկաթուղային կայարանի վրա՝ ապստամբ զրահապատը զրավելու համար: Ամբոխը շարժվում է դեպի կայարան և հավաքվում է այսպես կոչված դեղերտիրսի քաղաքում: Այդ տեսնելով, բանվորները խմբվում են զրահապատի շուրջը և երգում Իստերնացիոնայ Դաշնակցականները ուժ գործադրելու մտքից հրաժարվում են: Ամբոխից առանձնանում է մի խումբ՝ զրահապատի հրամանատարի հետ բանակցելու համար: Մուսայելյանը նրանց չի ընդունում, պահանջելով անմիջապես հեռանալ կայարանից: Ամբոխը դաշնակցականների գլխավորությունից, առանց որևէ հաջողության, զլխիկոր հեռանում է կայարանից: Նույն օրը կառավարության հրահանգով Ալեքսանդրոպոլ եկած հանձնաժողովը փորձ է անում համոզել Մուսայելյանին՝ ենթարկվելու կառավարությանը, սակայն զուր են անցնում նաև այս փորձերը: Մուսայելյանը իր զրահազնացքի անձնակազմով անվերապահորեն կանգնած էր Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու տեսակետի վրա: Նա այդ համարում էր հայ ժողովրդի փրկության միակ ելքը: Հանձ-

¹ ՀԿ(Բ)Պ ԿԿ-ին կից ՊԱ, ֆ. 30, 6, էջ 16:

² ЦГА Арм. ССР, ф. 68/200, д. 842, стр. 4—7.

³ Նույնը, Լ. 772, стр. 7.

նաժողովը, դրանից հետո այցելում է բերդը՝ կայազորը զինվորներին և սպայական կազմին համոզելու, որ անցնեն կառավարութեան կողմը, բայց այդտեղ նույնպես նա ոչ մի դրական արդյունքի չի հասնում: Ընդհակառակը, նա համոզվում է, որ զինվորները պատրաստ են դաշնակցների տիրապետությանը տապալելու, նրանց վերջին խոսքն է եղել «Լորեն դաշնակցականները, կեցցե Սովետական իշխանությունը»:

Մայիսի 9-ին ըրահապատի վրա ծածանվում էր կարմիր դրոշը: Կայարանի հենկազմում բանվորների խմբերը, կայազորի զինվորները և միլիցիան՝ ճակ է ունենում միտինգ, որը տապալված է հայտարարում դաշնակների տիրապետությանը և Հայաստանը հայտարարում Սովետական: Նույն օրը փոքրաթիվ զինված ուժով Ռեկոմը փորձ է անում տիրել Գաղաչի պոստին, այստեղ կենտրոնացած պահեստները թալանից փրկելու և պատակով:

Մայիսի 10-ին, առավոտյան, Ռազմա-ռեյտինգիոն Կոմիտեն վերջնազեր է ներկայացնում Ալեքսանդրոպոլի քաղաքային վարչութեանը՝ մինչև ժամը 4-ը քաղաքը առանց զիմադրության հանձնելու մասին: Ռազմա-ռեյտինգիոն Կոմիտեի այդ առավոտ հրատարակած հայտարարության մեջ ասված է.

«...Չքաղաք գյուղացիության, բանվորներին և Կարմիր դրոշի կամքով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Ռազմա-հեղափոխական Կոմիտեն Հայաստանի ռեսպուբլիկայի մեջ հռչակում է սովետական իշխանություն: Այս օրվանից մառգերից մի, խմբապետների, սպեկուլանտների վրա հենված և բռնության, կոռուպցիայի ինքնիշխանության վրա հիմնված դաշնակցների կառավարությունը տապալված է: Ռազմա-հեղափոխական Կոմիտեն կոչ է անում երկրի ազգաբնակչությանը պահպանել հեղափոխական դիսցիպլինա և կարգ, ստեղծագործական աշխատանքի խանգարման ամեն մի փորձ կենդիվի իր բնում խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշների կողմից»¹:

Այնուհետև, նույն հայտարարության մեջ, քաղաքում նորմալ դրություն ստեղծելու խնդրին նվիրված ութ կետերում Ռեկոմը սահմանում է պատերազմական ժամանակի մի շարք միջոցառումներ ու հասարակական և պետական հիմնարկների անարյուն անցումը սովետական իշխանության ձեռքը ապահովելու համար ...որպես պատանդ՝ պահանջում է իր մոտ մի շարք դաշնակցական գործիչներին:

Քաղաքը առանց զիմադրության հանձնելու մասին քաղաքային վարչութեանը ներկայացված վերջնազերի պատասխանը Ռեկոմը սպասում էր մինչև ժամը 4-ը, նախազգուշացնելով, որ «հակառակ դեպքում նա (քաղաքը—Հ.Կ.) կենթարկվի ռազմական»²:

Քաղաքային վարչությունը այս ու այն պատրվակի տակ, հետո՝ ձգում է իր պատասխանը,³ և որոշ ձգձգումներից հետո հայտնում է, որ վարչությունը լիազորված չէ կատարելու Ռազմա-ռեյտինգիոն Կոմիտեի

¹ ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտի արխիվ, գ. 102, թերթ 170:

² Նույն տեղում:

³ ՀԿ(Բ)Պ ԿԿ-ին կից Պարտ. արխիվ, Փ. 30, գ. 6, էջ 15—19:

⁴ Նույն տեղում:

պահանջը՝ Մինչ այդ քաղաքը շրջապատվում է կայազորի զորամասերով։ Օրվա ընթացքում առանց դիմադրության՝ զորքը գրավում է Կաղաչի պոստը։ Քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ քաղաքային վարչության բացասական պատասխանից հետո, Ռեկովը գինված ուժին հրաման է տալիս մտնել քաղաքը։

Ռազմա-ռեուլցիոն Կոմիտեի մայիսի 10-ին մի կոչով դիմում է քաղաքացիներին, որի մեջ ասված է.

«Ընկերներ և քաղաքացիներ.

Դաշնակցական հակահեղափոխական կառավարության օրերը հաշվված են։ Կարմիր զորքերը և բանվորությունը արդեն գրավել են Կարսը և Ալեքսանդրոպոլը, պահանջելով դավաճան կառավարությունից հանձնել իշխանությունը հեղափոխական պրոլետարիատին և Կարմիր Բանակին։ Այժմ քաղաքում դաշնակցականները գլուխը կորցրած հոգեվարժի վերջին փորձերն են անում, որպեսզի խաղաղ քաղաքացիներին զրգոեն զորքի և բանվորության դեմ, առաջ բերելու եղբայրասպան կռիվ։ Զինվորա-հեղափոխական կոմիտեն հենվելով Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և զինվորներին կամքի վրա, դաշնակցական կառավարության այդ պրովոկացիոն քայլերին հակադրում է այն համակարանքը, որ քաղաքացիները ցույց են տալիս դեպի նոր և երջանիկ Սովետական Հայաստանը...

Զինվորա-հեղափոխական Կոմիտեն հայտարարում է, որ շուտով քաղաք պիտի մտնի Կարմիր Բանակը, ապահովելով քաղաքացիներին կյանքն ու գույքը թե արտաքին և թե ներքին թշնամիներից։

Դիմադրության, թալանի, կյանքի բնական ընթացքի լսանգարման ամեն մի փորձ կենթարկվի ամենախիստ պատժի Հեղափոխական Տրեբունարի կողմից»¹։

Մայիսի 10-ին, օրվա երկրորդ կեսին քաղաք են մտնում՝ բանվորական զվարդիայից մի ջոկատ, հեծգնդից մի դասակ և միլիցիան, որոնք գրավում են պահեստները, փոստ-հեռագրատունը, բանկը և պետական մյուս հիմնարկները։ Զինված ուժերի՝ մուտքը քաղաք՝ ստիպում է հակառակորդին նույն օրվա վերջին, երկաթուղային կայարան ուղարկել իր ներկայացուցիչներին՝ քաղաքը հանձնելու և Ռազմա-ռեուլցիոն Կոմիտեի իշխանությունն ընդունելու վերաբերյալ պաշտոնական հայտարարություն անելու համար։

Ապստամբ ուժերի ակնաւոր դեկավարները մեկի՝ Բ. Ղարիբջանյանի ղլխավորությամբ Ռազմա-ռեուլցիոն Կոմիտեի ներկայացուցիչները անմիջապես կնքում են քաղաքում եղած բոլոր պահեստները, կազմակերպում հսկողություն և ձեռնամուխ լինում կարգ ու կանոնի հաստատմանը։ Այսպիսով, մայիսի 10-ին առանց դիմադրության, բացի բանկի մոտ տեղի ունեցած անհշան հրացանաձգությունից՝ իշխանությունն Ալեքսանդրոպոլում անցնում է ապստամբներին ձեռքը։

Ալեքսանդրոպոլում տեղի ունեցած քաղաքական դեպքերը, դեռևս մայիսի 10-ից էլ առաջ, իրենց անմիջական ազդեցությունն են ունենում քաղաքի մոտակա գյուղերում։ Քավթաուլուի շրջանի աշխատավորները առաջինն են արձագանքում քաղաքի բանվորներին և զինվորներին պայքա-

¹ ՀՅ(բ)Պ ԿԿ-ին կից ՊԱ, ֆ. 30, դ. 9, էջ 27։

րին: Այստեղ մայիսի 1-ից սկսած կոմունիստները ակտիվորեն միջամտում էին շրջանի պետական և հասարակական գործերին: Դյուզաօցինները բազմաթիվ հարցերով դիմում էին ոչ թե շրջանի դաշնակցական կոմիտարին, այլ բոլշևիկ ֆանյանին: Բավթաուլու գյուղը աստիճանաբար փոխարինում է շրջանի կենտրոն հանդիսացող Նորաշենին: Շրջանում իշխանությունը գրավումը օրվա հարց է դառնում:

Բավթաուլուի գյուղերում դրուժյունը ավելի է լարվում, եւր դաշնակցական ղեկավար մարմինները որոշում են շրջանում ստացված սերմացուն հտ տանել: Իաշնակների այդ մտադրությունը աշխատավորներին լայն խավերի մեջ խիստ զայրույթ է առաջացնում. գյուղացիները տարբարանք են պայքար են սկսում պետական մարմինների այդ որոշման դեմ: Տեղական կոմունիստական կազմակերպությունները, ընական է, որ չէին կարող դիտողի դերում մնալ, ուստի նրանք սկսվող պայքարին կազմակերպված ճշույթով աջակցում համար գործնական միջոցառումներին ևս դիմում և արգելում են սերմացուն հտ տանելու մասին դաշնակցականների որոշման կատարմանը: Այդ նպատակով հրավիրվում է կոմունիստական կազմակերպությունների և չքավոր գյուղացիների միացյալ խորհրդակցություն, որտեղ որոշվում է գրավել պահեստները և սերմացուն բաժանել չքավորներին: Խորհրդակցությունը առանձնացնում է մի մարմին, որին և հանձնարարում է գլխավորել որոշման կենսագործումը: Ընտրված մարմնի ղեկավարությունը հանձնվում է բոլշևիկ ֆանյանին, որը սուսանց հապաղելու, կարգադրում է կազմել չքավորների ցուցակները և սկսել սերմացուի բաշխումը: Բավթաուլուի շրջանի աշխատավորների և կոմունիստների այդ ձեռնարկումը ձախողելու նպատակով դաշնակցական կոմիտային տարբեր դիմում են վարչական միջոցների՝ ցանկանում են միլիցիայի միջոցով կանխել սերմացուի բաշխումը, սակայն միլիցիան հրաժարվում է կատարել այդ մասին արվող կարգադրությունը:

Մայիսի 8-ին Բավթաուլուում կազմակերպվում է շրջանային Ռեկոմ, որի նախագահ է ընտրվում Ա. ֆանյանը: Մինչև մայիսի 10-ը Ռեկոմը կազմակերպում է իր զինված ուժերը. ստեղծվում են կարմիր ջոկատներ, որոնց օգնությամբ մայիսի 10-ից ձեռնարկվում է կոնտրառուլցիոն տարրերի ղեկավարման աշխատանքը:

Բավթաուլուի շրջանում իշխանությունը կազմակերպումը ղեկավարում էր իսկական ուսուցիչներ Ա. ֆանյանը: Նա ազատ գյուղացիներին սերմացու է բաժանում: Նա զենքի, ձիերի, տավարի, պարենի հաշվառում կատարեց և շրջանը մաքրեց հակահեղափոխական բանդաներից...¹

Մայիսի 10-ին, վաղ առավոտյան, Հայաստանի Ռազմա-ոսուկային Կոմիտեն գրավոր գիրկեցավ մալիս Բավթաուլուի Ռեկոմին՝ անմիջապես գրավել իշխանությունը: Նույն օրը շրջանում հաստատվում է Սովետական իշխանությունը:

Բավթաուլուի շրջանի աշխատավորները Սովետական իշխանության հաստատման լուրը ընդունում են մեծ խանդավառությամբ: Բազմաթիվ գյուղերում չքավորներն ինքնակամ մտնում են կարմիր ջոկատների շարքերը և կոմունիստների հետ միասին ակտիվորեն պայքարում կոնտրառու-

¹ ՀԿ (Բ) ԿԿԿԿ ԳԱ, ֆ. 30, գ. 6, թ. 15—19:

լուցիայի գեմ: Մայիսի լույս 11-ի դիշերը գյուղացիներին զինված ջոկատները, կոմունիստներին զեկավարությամբ, սկսում են դաշնակցական կուլակային տարրերի զինաթափման մասսայական գործը:

Մայիսյան ապստամբության մասնակիցներին Գալուսյան Փոքր Պարնի գյուղին էր հիշողություններում գրում է.

«... Գիշերը սկսեցինք զինաթափումը, որը շարունակվեց մինչև հետևյալ օրը: Զինված չքավորության հետ շրջելով գյուղում, հավաքեցինք բոլոր զենքերը...

Գյուղի ամենամեծ շենքի ծայրին բարձրացրինք կարմիր դրոշակը, իսկ գյուղում եղած սերմացուի ֆոնդը—մոտ 400 փութ ալյուրը՝ բաժանեցինք: չքավորությանը: Զինված ապստամբներին հավաքել էինք մի տեղ և... հաճախ զինված խմբերով դուրս էինք գալիս դիմադրում գյուղի կամ շրջանի գյուղերի վրա հարձակվող դաշնակ հրոսակախմբերին»:²

Պարտություն կրելով քաղաքում, դաշնակները փորձում են ամրանալ գյուղում՝ այն իրենց հենարան դարձնելու և Ալեքսանդրոպոլի գեմ պայքարելու նպատակով: Մայիսի 10-ին քաղաքացիներին ուղղված Ռազմա-ոսկուրցիոն Կոմիտեի կոչում ասված է.

«Դաշնակցական կառավարության ագենտները, հույսերը կտրած, քաղաքից փախչում են գյուղերը, որպեսզի մութ մթնոլորտի մեջ իրագործեն իրենց նկեղ դավերը, բայց գյուղացու բռնաճգը ևս կըծանրանա նրանց գլխին»:³

Դաշնակցականները ոչ միայն գործադրում են անհատական տեղոր (նրանք մահափորձ են կատարում գեներալ Նաչատուրովի գեմ, մայիսի 9-ին Գավթառություն սպանում են մի գյուղացու և այլն), այլև մայիսի 12-ին փորձում են զինված ուժով տիրել Գավթառուին, սակայն պարտվելով ևս են շարտվում: Շրջանի զինված գյուղացիութունը մեծ ոգևորությամբ ոչ միայն ետ է մղում թշնամուն, այլև հետապնդում է նրան»:⁴

Ալեքսանդրոպոլի գավառի բազմաթիվ գյուղերի, մասնավորապես երկրորդ գավառամասի աշխատավորները, այսպիսով, իրենց ախտիվ ապստամբական գործով ոսկուրցիոն-քաղաքական համերաշխություն ցուցաբերեցին զեկի ապստամբ բանվորներին ու զինվորները և նրանց հետ միասին, կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, անողորմ պայքար մղեցին աշխատավորների ընդհանուր թշնամու՝ դաշնակցականների անարգ տիրապետությունը տապալելու համար:

Մայիսի 10-ին հաղթական ապստամբություն է տեղի ունենում Կարսում: Քաղաքի բանվորները և կայազորի զինվորները, բոլշևիկներին զեկավարությամբ, տապալում են դաշնակներին իշխանությունը: Իսկ մայիսի 10-ին սովետական կարգեր են հաստատվում Սարիղամիշում: Մի կրկու օրից ապստամբության փորձ է կատարվում Կաղզվանում:

¹ Դաշնակների օրոք ալյուրը փոխում էին սերմացու հացահատիկի հետ, այդ իսկ պատճառով հիշված ալյուրը կոչվում է սերմֆոնդ:

² ՀԿ(Բ)Պ ԿԿ. ԿԿ. ԿԿ. ՊԱ, Փ, 30, գ. 5, թերթ 50—51:

³ Նույնը, գ. 9, թերթ 27:

⁴ Նույնը, գ. 5, թերթ 51:

Մայիսի 10-ին, գիշերվա ժամը 12-ին, ուղիղ հեռագրալարով, դաշնակցական կառավարության հանձնարարությանը զեներալ Գրամզովը խոսակցություն է ունենում Մուսալեյանի հետ և աշխատում է համոզել Մուսալեյանին՝ ենթարկվել կառավարությանը։ Նա աշխատում է անհրաժեշտ Մուսալեյանին «թշնամիների կողմից Հայաստանին սպառնացող» վտանգով¹։

Իր պատասխանում Մուսալեյանը ասում է.

«... Կոմունիստական կուսակցության խորին համոզմունքով հայ աշխատավոր գյուղացիության և բանվորության փրկությանը ներկա մոմենտում կայանում է միայն խորհրդային իշխանություն հաստատելու մեջ։ Ես հավատում եմ, որ դաշնակցական կառավարության ժամանակ խնայակոմեր հարևանները կարգվեն Հայաստանի վրա և այն ժամանակ մենք ոչ ոքից ոչ մի օգնություն սպասել չենք կարող։ Միակ ժողովուրդը, որը կարող է մեզ փրկել, դա ուստ հեղափոխական պրոլետարիատն է։ Մեզ լավ հայտնի է, որ ուսական խորհրդային իշխանությունը ոչ ոքի չի թողնի միասնելու հայ աշխատավոր ժողովուրդին, եթե այդ ժողովուրդը վճռականորեն կիզի իր կապերը դաշնակցական կառավարության հետ։

... Հայաստանի բոլոր բանվորները, Հայաստանի ամբողջ չքավոր գյուղացիությունը և զինվորները դաշնակցական կառավարության դեմ են։ Ես դժվարությամբ եմ պահում զորքի ընդվզումը, որի ողին, Դիստիպլինան ամեն գովասանքից վեր է։

Կարմիր Բանակը իր կարմիր սպայության հետ միասին միշտ պատրաստ է իր կրծքով պաշտպանել Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդին, երբ անհրաժեշտ լինի՝ նա համարձակ կգնա կռվի, միայն խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքի ներքո թող չլանան շուռ տալ կառավարության անիվը, թող չփորձեն կանգնեցնել զենքերի բնական ընթացքը. դաշնակցական կառավարության երգը արդեն երգված է, և մենք կոչ ենք անում երկրի բոլոր կենդանի ուժերին՝ համախմբվել կարմիր զորքերի շուրջը և դուրս բերել բազմաչարչար հայ աշխատավոր ժողովուրդին ողբերգական վիճակից, որ ստեղծել են դաշնակները։

... Մի քանի օրից պրոլետարական հեղափոխության կարմիր դրոշմ ծածանվելու է դաշնակների մեռած պառլամենտի վրա։ Եթե իրենց ուժեղ են զգում, թող դիմադրեն»²։

Մայիսի 10—11-ին կոնտրակուլցիան կրում է պարտություն, սակայն մինչև վերջը չի ջախջախվում։ Ալեքսանդրոպոլում և Կարսում հակառակորդի նկատմամբ ցուցաբերվում է մեղմ մոտեցում։ Ալեքսանդրոպոլի Ռազմա-ակուլցիոն Կոմիտեն և պարտիական հազմակերպության ղեկավարները մոռանում են Մարքսի և Էնգելսի այն ճշմարտացի դրույթը, որ «ոնկուլցիայի, ինչպես և պատերազմի մեջ, անհրաժեշտ է միշտ եռանդուն կռվել թշնամու դեմ, և առավելությունը միշտ հարձակվողի կողմն է»³։

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո Ռևկոմը պետական հիմնարկներ դրավելուց ու մի քանի հիմնական պաշտոններում իր ներկայա-

¹ ՀԿ(Բ)Պ ԿԿ-ին կեց ՊԱ, ֆ. 15, գ. 1, էջ 43—43.

² Նույնը։

³ Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս — Ռևկուլցիան և կոնտրակուլցիան Գերմանիայում, Քաղաքատնտես, Երևան, 1941 թ. էջ 99.

ցուցիչներին նշանակելուց հետո չգնաց: Իսկ ապստամբության նվաճումները զարգացման և սովետական կարգերի ամրացման անհրաժեշտությունը պահանջում էին առանց հապաղման, վճռական պայքար սկսել թշնամու դեմ իր իսկ թիկունքում՝ Ալեքսանդրոպոլում, Կարսում և շրջակա գյուղերում: Սովետական իշխանությունն ղեկ հակառակորդի անխուսափելի ոտնձգությունները կանխելու համար անհրաժեշտ էր ամենաջան վճռականությամբ մեկուսացնել և ջախջախել կոնտրռեզիստան, ձեռնարկել հին պետական ապարատի ջախջախմանը և նրա փոխարեն ստեղծել նոր սովետական ապարատ: Այս առաջնահերթ, հաղթանակն ամրացնող խնդիրներով զբաղվելու փոխարեն՝ Ռեկոմի բռնեց զիջումներ և բանակցություններին ուղին: Քաղաքի կոմիսար Բ. Ղարիբջանյանի ղեկավարությամբ ու ցուցումով մայիսի 11-ին ձերբակալված մի քանի դաշնակ գործիչներ հաջորդ օրը Արմենկոմի ներկայացուցիչ և Ռեկոմի անդամ Ա. Մեղրեյանի կարգադրությամբ ազատ են արձակվում: Ռեկոմը նույնպիսի կարգադրություն է անում նաև Կարսում մեկուսացված երեք դաշնակցական գործիչների մասին: Ավելին. Ռադմա-ռեզիստանի կոմիտեն Կարսի Ռեկոմի միջոցով պահանջում է Կարսի կայազորի հրամանատարությունից և պաշտոնյաներից ընդունել Սովետական իշխանությունը, մնալ իրենց տեղերում և շարունակել աշխատանքը: «Բոլոր հիմնարկներին և կազմակերպություններին, — գրում էր Ռեկոմը իր մայիսի 10-ի հայտարարության մեջ, — շարունակել սովորական զբաղմունքը, ծառայողներին՝ մնալ իրենց տեղերում...»¹

Ռեկոմի այս օրինակ մեզմբ քաղաքականությունը հետևանք էր նրա մի քանի անգամների սխալ, օպորտունիստական դժի, որոնք հնարավոր էին համարում անարյուն ապստամբություն կատարել և իշխանությունը նվաճել: Այս բոլորի հետևանքը լինում է այն, որ դաշնակցականները, թողնելով իշխանությունը, իրենց ուժերը անմիջապես դուրս են բերում մարտադաշտից և մի մասը անցնում է ընդհատակյա աշխատանքի, մի մասը ցրվում գյուղերը, իսկ փոքր մասն էլ, հատկապես զինվորական սեակցիոն սպայությունը, «հավատարմություն» է հայտնում Սովետական իշխանությանը՝ որպեսզի ապստամբության դեմ պայքարելու հնարավորություն ունենա: Այսպիսով՝ օգտվելով իր նկատմամբ կրթառովող մեղմ քաղաքականությունից՝ թշնամին սկսում է կռվի պատրաստվել ապստամբ ժողովրդի դեմ: Նա խմբեր է կազմում և Ղարաքիլիսա տանող երկաթուղիից փակում, հաղորդակցություն մեջ մտնում կառավարության հետ և դորք պահանջում Սովետական իշխանության ղեմ պայքարելու համար:

Այսպիսով, իշխանությունը կորցնելու առաջին իսկ օրից հակառակորդը անցնում է ընդհատակյա աշխատի պայքարի: Նրան հաջողվում է իր ներկայացուցիչն ունենալ նորաստեղծ կարմիր բանակի ղեկավար պոստում (շտաբի պետ է նշանակվում Նախկին երկրորդ հեծյալ գնդի հրամանատար, սպիտակ գլխով զինվորական գնդապետ Կորգանովը), օրը Սովետական իշխանությանը ծառայելու պատրաստակամություն է հայտնում, սակայն, ինչպես պարզվում է, քայքայիչ աշխատանք է կատարում զինված ուժերի ներսում:

Ռադմա-ռեզիստանի կոմիտեն և Ալեքսանդրոպոլի պարտիական կազմակերպության ղեկավարները վճռական միջոցառումներ չեն գիմում իրենց

¹ ՀՍՍՌ ԳՍ Պամուկյան ինստիտուտի տրեխով, գ. 102, էջ 170:

ուժերը դասավորելու համար, չեն ամրացնում իրենց թիկունքը, ռազմական ահաբեկ գործողություններ չեն ծավալում թշնամու դեմ: Մինչդեռ հակառակորդին հարձակման նախաձեռնությունից զրկելու, նրան ջախջախելու և ավերող կրկրում սովետական կարգեր հաստատելու անհրաժեշտությունը թելադրում էր ոչ միայն զբաղվել Ալեքսանդրոպոլի, Կարսի և Մարիդամիշի շրջաններում հաստատված նոր իշխանությունը ամրացնելու հարցով, այլև հարձակում սկսել Ալեքսանդրոպոլ—Երևան, Ալեքսանդրոպոլ—Ղարաքիլիսա երկաթուղու ուղղությամբ: Դրանով իսկ ապստամբներին կհաջողվեր հսկողություն տակ վերցնել երկաթուղին, օգնել Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի ու Նոր-Բաղադետի ապստամբություններին, միանալով նրանց, կազմ հաստատել Սովետական Ադրբեջանի և ռուսական Կարմիր Բանակի հետ ու այնուհետև աքցանի մեջ վերցնել Երևանը:

Ռազմա-սեփական Կոմիտեն չկատարեց ոչ առաջինը և ոչ էլ երկրորդը: Ռեկոմի անդամներից ոմանք, մանավանդ Արմենկոմի ներկայացուցիչները, կողմնակից էին, անհրաժեշտություն դեպքում դիմել պաշտպանողական կռվի. այդ տեսակետը պաշտպանում էր շտաբի պետ զավաճառ Կորդանովը, որի իմնական նպատակն էր կանխել կամ ձգձգել ապստամբներին հարձակումը, հնարավորություն չլուծ ստեղծել, որ զաշնակումը կազմակերպվեն և արշավ սկսեն ապստամբներին դեմ, իսկ այդ շաշնակում էր մարտական գործողությունների նախաձեռնությունը տալ հակառակորդին:

Եվ այսպես, Ալեքսանդրոպոլի, Կարսի և Մարիդամիշի ապստամբների վերին աստիճանի խանդավառ բարձր տրամադրությունը և Սովետական իշխանության համար կռվելու նրանց վճռականությունը Ռեկոմի կողմից չօգտագործվեց հարձակողական ահաբեկ գործողություններ սկսելու համար:

Պաշտպանողական տակտիկայի հետևանքով սեփական գործերը մատրնվում են անգործություն: Դրանից օգտվում է հակառակորդը և մի քանի ռեակցիոն սպաների միջոցով քայքայիչ աշխատանք սկսում դրամասերում:

Իշխանակականները և ամբողջ կոնտրառեկուցիան՝ լրված կատաղի ատելությունով դեպի ապստամբ ժողովուրդը և ստեղծված Սովետական իշխանությունը, որոշում են արյան մեջ խեղդել ապստամբությունը: Նրանք դիմում են արտակարգ միջոցների: Հավատ չընծայելով կազարային դրամասերին, դիմում են կամավորական-մատչերիստական հատուկ պատժիչ ջոկատի ստեղծմանը, որի ղեկավարությունը հանձնում են ժողովրդի դահիճ Սեպուհին, տալով նրան արտակարգ իրավունքներ:

Մայիսի 9-ին հրաման է տրվում Տ-րդ զնդից հինգ վաշտ ղինվոր կենտրոնացնել Մարգարա գյուղում (Տ-րդ գունդը կոնսրնած էր Սուրմալուում): Խմբապետ Սեպուհը այդ վաշտերից ընտրում է միայն երեք հարյուր հոգի՝ որպես հետևակ, վաթսուն՝ հեծյալ ղինվոր և նրանց միացնում է իր մատուցիստներին: Հիշված ուժերով նա շարժվում է Ալեքսանդրոպոլի վրա: Զոկատի ղինվորները, բացի մատուցիստներից, պատրաստ էին առաջին իսկ հարմար մոմենտին անցնել ապստամբների կողմը: Զոկատի սպաները պատմում են, որ մինչև ապստամբների հետ հանդիպում ունենալը, ղեկուս ճանապարհից 160 մարդ իրենց զենքերով դասավորում են, չցանկանալով մասնակցել քաղաքացիական կռվին: Զրահապատի երևալը մարտից հրաժարվելու որոշակի տրամադրություն է ստեղծում ջոկատում: Հրետանդեկադեր 6—2

նուն ղժվարութեամբ են ստիպում կրակել զրահապատի վրա և արկերը ակնհայտորեն թռչում անցնում են կամ չեն հասնում: Սպաները վհատվում են, զգում, որ դինվորները իրենց չեն լսում: «Մոմենտ էր լինում ջոկատում, երբ զինվորական մասսան պատրաստ էր մարտկերիստներին պատահապատահ անելուն»¹

Ահա այս էր դաշնակները կողմից Ալեքսանդրապոլի ապստամբ բանվորները և զինվորները դեմ քշվող զինվորների արամադրութունը: Այս խոստովանութունը ապացուցում է, որ եթե ապստամբ ուժերը ռազմական ակտիվ գործողութունների մեջ դրվեին, թշնամու վրա ճնշում գործադրեին, Սեպուհի ջոկատը ամբողջովին կշահաջակվեր: Մինչդեռ զուրա է բերվում միմյայն զրահապատի մի մասը, որը հանդիպում է թշնամուն Անի—Ադրն կայսրահանների միջև ընկած շրջանում: Նույնիսկ այդ մասն էլ վճռական գործողութունների չի դիմում: «Կառավարական գործի մեջ,—ասված է վերը հիշված փաստաթղթում,—քաջութիւն է առաջ գալիս, շնորհիվ զրահապատի անվճռական կերպով ետ ու առաջ շարժվելուն»²

Սեպուհի ջոկատի սպաները այն կարծիքին են եղել, որ կարմիրների վճռականութեան դեպքում գործը պատրաստ էր միանալու նրանց»³

Սեպուհի պատժիչ ջոկատի կազմում գտնվող «բնաբնական» զինվորների այդ տրամադրութունները պատահական չէին, այլ հետևանք էին մինչ այդ նրանց մեջ կատարված ուսուցիչին աշխատանքի:

Ռազմա-սեպուհիոն Կոմիտեի և Ալեքսանդրապոլի կազմակերպութեան ղեկավարների ռազմական ակտիվ գործողութունների հարցում վճռականութիւն չցուցաբերելը ոմանք բացատրում են նրանով, որ դիմադրելու համար ապստամբները բավարար քանակով ուժ չունեին, որ «պարենափորման բացակայութիւնը» խեղդեց ապստամբութիւնը և այլն: Այդ ճիշտ չէ, Ապստամբները իրենց քաղաքական-բարոյական լինակով և թվական գերակշռութեամբ կարող էին ոչ միայն կանգնեցնել Սեպուհի ջոկատը և ջախջախել այն, այլև հարձակման անցնել: Պարենի բացակայութիւնը կամ նրա սուր կարիքը նախքան ապստամբութիւնն էլ գոյութիւն ունէր, սակայն այդ պայմաններում գործը և բանվորութիւնը մեծագույն խանդավառութեամբ և վճռականութեամբ իշխանութիւնը վերցրին իրենց ձեռքը: Պայքարի ելքը ապստամբութեան հաղթանակից հետո որոշվում էր նրանով, թե որ կողմը նախաձեռնութիւն ու հարձակողական ձեռներեցութիւն կցուցաբերի, որ կողմը որ համարձակութեամբ ու վճռականութեամբ կգործեր, հաղթանակն էլ նրա կողմը կլիներ: Վճռական մոմենտին վճռական ճակատամարտից խուսափելը մահ էր ապստամբութեան համար: «Ռեկուցիտայի, ինչպէս և պատերազմի մեջ, անպայման անհրաժեշտ է վճռական վայրկյանին ամեն ինչ բախտախաղի դնել,—գրում է Մարքսը,—ինչպէս էլ լինելին շանսերը: Չկա պատմութեան մեջ հաջողութեամբ պսակված ռեկուցիտ, որ չըհավաստեր այդ ճշմարտութիւնների ճշտութիւնը»⁴

¹ ՀԳ(Բ)Պ ԿԿ-ին ԿԼԵ ՊԱ, ֆ. 30, դ. 6, էջ 7—9:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս—«Ռեկուցիտան և կոնտրառեկուցիտան Գերմանիայում», էջ 101:

Մայիսի 12-ին Ռեկոմը մշակում է մի պլան, որի համաձայն ուղղակի ակտիվ գործողություններ պետք է սկսվեին Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ՝ Պիրի ապստամբվելը Դիլիջանը և միանալ Նոր-Բայազետին։ Այս համագործակցելով Կարսի և Մարիդամիշի ապստամբներին հետ, երկու ուղղություններով հարձակում պետք է սկսվեր Երևանի դեմ։ Բայց մայիսի 13-ին Ռեկոմը հրաժարվում է այդ պլանից և որոշում ամրանալ Ալեքսանդրոպոլի շրջակայքում, գործողություններ սկսել Սեպուհի դեմ՝ Բայանդուր գյուղի ուղղությամբ։

Մինչև մայիսի 12-ը ապստամբ զորքի մեջ տիրում էր մարտական բարձր տրամադրություն, զինվորները պահանջում էին հարձակվել և զբաղեցնել Ռեկոմը և ինչպես նաև Ռեկոմի ղեկավարության առթիվ։ Իսկ շտաբի պետի կասկածելի ու հանցավոր հրամանները, ուժերի զանազա մարտական դասավորումը առաջացրել էին անվստահություն։ Ռազմա-ուսուցիչոն Կոմիտեի ղանդակապետությունն ու անվճարականությունը գծողություններ էր առաջացրել ամենից առաջ պարտական կազմակերպությանը և երկաթուղայինների շրջանում։ Այդ գծողությունն ավելի է ուժեղանում, երբ շտաբի պետ Կորգանովի բացահայտ ու դավաճանական կարգադրությունները ավելի պարզորոշ են դառնում։

Մայիսի 13-ին Օրթաքիլիսա գյուղի մոտերքում ապստամբների մի վաշտ հանդիպում է թշնամուն, որը ջախջախվում ու ետ է շարժվում։ Ապստամբները գրավում են Երկաթուղային կայարանը, բայց Կորգանովը Մուսայելյանի անունից կարգադրություն է անում վաշտին՝ թողնել զբաղված վայրը և վերադառնալ Ալեքսանդրոպոլ։ Պարզվում է, որ Մուսայելյանը նման կարգադրություն չէր արել։ Կորգանովի թշնամական այսօրինակ կարգադրությունները նպատակ ունեին կաշկանդել ապստամբներին գործողությունները, ժամանակ շահել, որպեսզի թշնամու համար նպատակավոր պայմաններ ստեղծվեն քաղաքը օղակելու համար։ Կորգանովին վստահելի անձնավորությամբ փոխարինելու պահանջը ավելի սուր կերպով դրվում է մայիսի 13-ին, բայց արդեն ուշ էր։ Վաղ առավոտյան թշնամին մտնում է Ալեքսանդրոպոլ։

Ալեքսանդրոպոլի բանվորների, զինվորների և մյուս աշխատավորների ապստամբության պարտությունը պատճառ դարձավ նաև Բալթառուի շրջանի, Կարսի և Մարիդամիշի ապստամբությունների պարտությունը։

Հայ ժողովրդի անարգ թշնամի դաշնակները աշխատավորների դահիճ Սեպուհի և նրա մասնակցներին միջոցով դաժանորեն ճնշում են ապստամբությունը։ Լցված կատաղի ասեղնությամբ դեպի ուսուցիչոն բանվորները, զինվորները և գյուղացիները, նրանք բռնա են նետում հարյուրավոր աշխատավորներին, ժողովրդի ազատության համար մարտնչող ուսուցիչոններին, նրանցից շատերը զնդակահարվում են, իսկ զեկավարները արտակարգ դատարաններով մահվան դատապարտվում։ Հերոսի մահով ընկնում են հայ ժողովրդի ազատության, պետականության և ազգային վերածննդի համար պայքարող Բ. Ղարիբջանյանը, Ս. Մուսայելյանը, Դ. Դուկասյանը, Ա. Փանյանը, Ա. Զուգուրյանը և շատ ուրիշները։

Մայիսյան ապստամբությունը պարտվեց, բայց հայ ժողովրդի պայքարը ընդհեմ դաշնակների հակաժողովրդական տիրապետության երբեք

A 33450 II

Հրադարեց և 1920 թվի նոյեմբերի վերջերին, ուստի մեծ ժողովրդի օգնու-
թյամբ, հերոսական 11-րդ բանակի օժանդակությամբ նա վերջնականապես
ազատություն նվաճեց և երկրում հաստատեց Սովետական իշխանություն,
որը միանգամ ընդմիշտ վերցեց հայ ժողովրդին, նրան տալով ազատ բար-
գավաճման և ազգային վերածննդի լայն հնարավորություն:

1747



ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



220033450

[204]

A ¹¹ 33450